

його звання, номенклатурного становища та досвіду, було переведено на посаду виконувача обов'язків першого заступника начальника провідного підрозділу МВС УРСР — Управління виправно-трудова таборів і колоній³⁹. Це призначення стало останнім у службовій кар'єрі полковника І. Б. Шумського. У червні 1956 р. в п'ятдесятивосьмирічному віці його звільнили з посади та відправили на пенсію⁴⁰.

Останні вісімнадцять років свого життя пенсіонер МВС Ігор Борисович Шумський провів тихо та непомітно в Києві, де й помер у липні 1974 р. Влада, якій він служив все своє свідоме життя, оцінила його, нагородивши Орденом Леніна, двома Орденами Червоного Прапора, Орденом Вітчизняної війни Другого ступеня, Орденом Червоної Зірки та сімома медалями⁴¹.

Потильчак А. Игорь Борисович Шумский (1898–1974): ступенями служебной карьеры руководителя УПВИ НКВД Украинской ССР

На основе неизвестных исследователям документов из личного дела И. Б. Шумского, других материалов из фондов Отраслевого государственного архива МВД Украины предпринята попытка историко-биографической реконструкции жизненного пути и служебной карьеры человека, который в 1945-1950 гг. возглавлял Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД (МВД) Украинской ССР.

Ключевые слова: Игорь Борисович Шумский, Народный комиссариат внутренних дел Украинской ССР, Управление по делам военнопленных и интернированных.

Potylchak O. Igor Shumsky (1898–1974): the steps of service career of the head of UPVI NKVD of the Ukrainian SSR

The attempt of historical and biographical reconstruction of the life and service career of Igor Shumsky who was the leader of the Office for POWs and internees of the NKVD (MVD) of the Ukrainian SSR in the years 1945-1950 has been made on the basis of unknown documents

³⁹ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 8.

⁴⁰ Архив Александра Яковлева [Электронный ресурс]...

⁴¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 454.

of his personal file and other materials from the State Archive of the Ministry of Internal Affairs.

Key words: Igor Shumsky, the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, the Office for POWs and internees.

*Юрій Шаповал**

Справа Івана Дзюби

У статті автор, використовуючи документи Галузевого державного архіву СБ України, досліджує постать видатного літературознавця, громадського діяча Івана Дзюби у контексті боротьби співробітників органів держбезпеки УРСР з «українським буржуазним націоналізмом».

Ключові слова: Іван Дзюба, український націоналізм, політичні репресії, КДБ УРСР.

Написати більш-менш повну історію взаємин Івана Дзюби з «конторою глибокого буріння» (так іронічно розшифровували абрєвіатуру «КГБ» у радянський час) дотепер нелегко. Наприклад, справа-формуляр на І. Дзюбу (найцінніше джерело для розуміння того, як організували стеження за ним, як фабрикували обвинувачення проти нього), схоже, знищена. Тим не менш, збереглося 18 томів справи з позначкою «ФП», себто «Фонд припинених». Нею, а також спогадами очевидців, деякими іншими документальними джерелами, розповідями самого Дзюби й користувався автор при написанні цього матеріалу.

Іван Дзюба був на прикметі у КГБ давно, маючи в оперативних документах псевдонім «Літератор». Власне, літератором він і був. Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст не міг не потрапити «на облік», оскільки сповідував занадто вже незалежні погляди, вибивався своєю поведінкою зі стандартів, за якими будували життя та кар'єру

* Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

його «брати по цеху». У вересні 1965 р. він виступав на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» з не санкціонованою владою промовою. Не сподобалися владі й виступи Дзюби у січні 1966 р. у республіканському Будинку літераторів, а у вересні того самого року — на знов-таки несанкціонованому зібранні у Бабиному Яру в Києві. У всіх цих виступах І. Дзюба, на переконання авторів однієї зі складених про нього у КГБ довідок, «зводив наклепницькі вимисли на державний і суспільний лад і національну політику КПРС»¹.

Після створення у липні 1967 р. спеціальних контррозвідувальних підрозділів «по боротьбі з ідеологічною диверсією противника» (на місцях це були 5-ті управління/відділи/відділення) І. Дзюба закономірно став одним з їхніх найголовніших клієнтів. Використання агентів, довірених осіб, служби зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, так званих оперативно-технічних засобів — увесь цей набір засобів роботи повною мірою був застосований до Івана Дзюби. Інтерес спецслужби до нього загострився з появою у липні 1970 р. в УРСР нового шефа місцевого КГБ Віталія Федорчука, який почав спеціалізуватися на відстежуванні та погромних акціях проти «українських націоналістів»². В. Федорчук перед тим зай-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 3, порядковий 10, спр. 2, т. 11, арк. 185.

² Федорчук Віталій Васильович народився 27.12.1918 р. у с. Огіївка Ружинського району Житомирської обл. Закінчив 7-річну школу (1934). З вересня 1934-го по лютий 1935 р. — інструктор-масовик політвідділу Беліловської МТС, з лютого по травень 1935-го — літпрацівник-коректор Ружинської газети на Житомирщині, травень–липень 1935-го — літпрацівник-коректор Вчрайшинської районної газети. З липня 1935-го по серпень 1936 р. — літпрацівник-коректор Ново-Шепелицької районної газети Київської області. З серпня 1936-го по березень 1939 р. — курсант Київського військового училища зв'язку ім. М. І. Калініна. Брав участь у боях на Халхин-Голі. Під час війни СРСР з нацистською Німеччиною перебував на Західному, Калінінградському, Південно-Кавказькому фронтах. У 1939–1941 рр. — помічник оперативного уповноваженого особливого відділу Уральського військового округу,

мав посаду начальника 3-го управління (військова контррозвідка) КГБ СРСР, а представляти його у Києві спеціально приїздив перший заступник голови КГБ СРСР генерал-полковник Семен Цвігун.

Зрозуміло, й раніше погромних акцій в Україні не бракувало. Достатньо згадати арешти й судові процеси 1965–1966 рр. або гучний процес над В'ячеславом Чорноволом у 1967 р. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштаб-

заступник начальника особливого відділу Забайкальського військового округу, в 1941–1942 рр. — заступник начальника особливого відділу мотострілецької дивізії 5-ї армії Західного фронту, в 1942 р. — начальник особливого відділу 92-ї танкової бригади Московського військового округу. У 1943–1944 рр. — начальник відділу контррозвідки «СМЕРШ» Московського військового округу. З травня 1944-го по лютий 1949 р. — начальник відділу контррозвідки МГБ Калінінського гарнізону Московського військового округу. З липня 1952-го по липень 1955 р. — заступник начальника контррозвідки МГБ Центральної групи військ. Закінчив Вищу школу КГБ СРСР (1960). У 1963–1966 рр. — заступник начальника Управління особливого відділу КГБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ у Німеччині. З лютого 1966 р. — начальник Управління особливого відділу КГБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ у Німеччині. З вересня 1967 р. — начальник 3-го управління КГБ при РМ СРСР (військова контррозвідка). 16.07.1970 р. призначений Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе беззастережним прибічником жорстокого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». У жовтні 1972 р. разом із секретарем ЦК КПУ В. Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності», що зокрема означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництва. З 1973 р. — кандидат, з 1976 р. — член Політбюро ЦК Компартії України. У 1978-му здійснив істотне зміцнення органів КГБ в УРСР, що на практиці означало збільшення апарату і посилення тотального контролю за суспільством. З 27.05.1982 р. — голова КГБ при Раді Міністрів СРСР. З грудня 1982-го по січень 1986 р. — Міністр внутрішніх справ СРСР. До виходу на пенсію (1991) працював генеральним інспектором Міністерства оборони СРСР. Генерал армії (1982).

ними діями Віталія Федорчука, переконаного, що Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам Шелест 19 вересня 1970 р. робить запис у щоденнику:

«[...] Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом. [...] “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в’язниці»³.

«Праця Дзюби» — це памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який ще у 1965 р., в найпохмуріші часи (коли брежневська антидемократична «стабільність» прийшла на зміну хрущовській — нехай і обмеженій, але все-таки — лібералізації), написав Іван Дзюба. Автор заходився переконувати партійно-державних владомощців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто у світі не в силі заборонити йому про це говорити»⁴.

Ще під час роботи над рукописом Дзюба давав друзям і знайомим (і це за умов масового доносництва!) читати його чорнові варіанти. Ще більша наївність була в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій — до першого секретаря ЦК Компартії України «амбівалентного» Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник був надісланий і до Олександра Твардовського, головного редактора журналу «Новый мир» (це видання на той час залишалося оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минули роки, і в січні 1972 р. тоді ще незаарештований, але вже допитуваний Іван Дзюба написав розлоге «Пояснення»,

³ Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: Генеза, 2003. – С. 328, 329.

⁴ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: ВД «КМ Academia», 1998. – С. 26.

адресоване КГБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 р., коли почалися арешти тих, хто обстоював інтереси української культури. «*Серед заарештованих тоді, — мовилося у “Поясненні”, — було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа*»⁵.

Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував у тому, що

«відчувалася загальна потреба якогось “роз’яснення”, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені»⁶.

«Класики» як союзники

Готуючи текст, Іван Дзюба зробив своїми союзниками не будь-кого, а тих, кого в СРСР обожнювали, кому поклонялися, — «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, посилався на праці, а також доволі професійно використовував інші джерела — стенограми партійних з’їздів доби «коренізації»/«українізації» (до речі, на той час самих цих понять не існувало у суспільно-політичному лексиконі, їх просто «викреслили» з історико-політичного дискурсу), постанови партз’їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І все це виглядало переконливо.

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення Івана Дзюби, датованого січнем 1972 р. Він визнавав, що у підготовленому ним рукописі:

«багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квалітивного, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовіль-

⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 204.

⁶ Там само, арк. 205.

ною для себе в смислі рівня виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні»⁷. Головне, запевняв Дзюба, полягає в констатації «незадовільного і ненормального становища» в багатьох питаннях, що стосуються української мови і культури, розуміння, що «все ненормальне в національній сфері випливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів»⁸.

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати і озвучувати неодноразово). Дзюба уважно на мене подивився, подумав і сказав, що в той час так, його щирість не підлягала сумніву. Якщо вчитатись у текст, то цьому твердженню не можна не повірити.

Із самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімає розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять, як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслював, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а відтак ніхто не має права мовчати, коли бачить «щось неподобне»⁹.

Оце «неподобне» Дзюба виводив, передусім, із порушень заповітів «класиків», а також перекручень, як вже було зазначено, принципів національної політики за часів обожнюваного комуністами Володимира Леніна. Нині, звісно, можна (як дехто і робить) іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Все це так, але не поспішаймо. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в більшовицькій Росії, він все ще не відкидав ідеї світової революції, але тепер дедалі частіше пов'язував її не із Заходом, а зі Сходом. А багатонаціо-

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 206.

⁸ Там само, арк. 207.

⁹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 37.

нальний і складний Схід потребував обережності і гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, Володимир Ленін і Йосип Сталін не мали сумніву щодо ключового питання — про збереження потужної і багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політико-державний імператив. Коли до Леніна, який перебував у Горках, надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін має прагнення «поспішати».

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам'ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського і сталінського підходів. І, наполягаючи на цьому, ще тоді, в середині 1960-х рр., І. Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Сталін, який, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці і вдало посунув хворого Леніна з тодішнього політичного «Олімпу», послідовно втілював у життя русифікаторсько-централізаторську політику.

Звісно, Іван Дзюба, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо про це нині. Прикладів чимало. Зокрема, зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 р. Попри його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 р. і лише тоді був надрукований у журналі «Известия ЦК КПСС».

Сталін писав:

«Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок стосунків між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всяку господарську діяльність у загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обо-

в'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внутривідправ, землеробства тощо[...]»¹⁰.

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції:

«За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. [...] Ми переживаємо і таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах *гру в незалежність* (виділення моє. – Ю. Ш.) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»¹¹.

Нарешті, Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити

«формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде незрівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би не “образити” націоналів; через рік, ймовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол у партії на цьому ґрунті, оскільки “національна” стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі»¹².

¹⁰ Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС, 1989. – № 9. – С. 198–199.

¹¹ Там само. – С. 199.

¹² Там само.

Хоча Ленін, як відомо, оголошував «бій великоросійському шовінізму», однак і за його проектом Комуністична партія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Тим не менш, поняття «незалежна», «суверенна» тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу «національно-культурного будівництва» ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини. Іван Дзюба в памфлеті порушує й ці питання, доходючи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УРСР. Посилаючись на полеміку на X і XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслював, що насправді боротьба з російським державницьким шовінізмом не велася. Після відомого сталінського тосту, виголошеного в червні 1945 р. («За великий русский народ!»), почалася справжня оргія «русского приоритета», наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки і висновки Іван Дзюба підкріплював багатьма прикладами з економічної, управлінської, соціальної й мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про інтернаціоналізм — це ніщо, балаканина, просто «художній свист». Нічого ці розмови не варті, оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Sapienti sat — розумному досить!

Скільки б Іван Дзюба не клявся у памфлеті в повазі до перекручених і проігнорованих «першоджерел», розумний читач відразу ставив перед собою простеньке запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (Йосип Сталін, Микита Хрущов, Леонід Брежнєв завжди розписувалися у незмінній повазі до Леніна, але цитували його і використовували те, що називають «ленінізмом», так, як їм було потрібно) і якщо вони призвели до таких негативних наслідків?

Таким чином, задум І. Дзюби не був уже аж таким простим. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що

«процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення»¹³.

Тепер перейдемо до того, як «зроблено» текст «Інтернаціоналізму...» За словами самого Івана Дзюби, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед, писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР і УРСР як message про порушення і відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, насамперед з-поміж інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!»). По-третє, памфлет адресувався, власне, українцям, тим, хто хотів розібратися, що коїться з Україною, молоді, яка була розгублена.

«Я, — згадував Дзюба, — тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти»¹⁴.

Дзюба «влучив» у всі три адресати. Його праці читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував:

«Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалася й поступово формувалася»¹⁵.

¹³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 187.

¹⁴ Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 67.

¹⁵ Цит. за: Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду...»... – С. 748.

Зрозуміло, працю Дзюби прочитав не лише Петро Шелест, її скорочений варіант було розіслано у обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція та учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла «в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 р. в Україні розпочалися арешти, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КГБ постійно і цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного зі свідчень:

«Після того як я прочитав документ І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, крім того, я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доказуючи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним додатком, що на Україні проводиться русифікація. У своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документа “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»¹⁶.

Чи ось таке зізнання:

«Із твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши його в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я поділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'янка-Бузького району в березні 1972 р., були невірні»¹⁷.

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за певних умов. Текст «Інтернаціоналізму...» справді справляє враження. За таким собі наративним адажіо,

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 7, арк. 106, 106 зв.

¹⁷ Там само, т. 18, арк. 34.

за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне «крещендо», яке бере читача у полон:

«Найвищий обов'язок людини — належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ»¹⁸.

«[...] У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим “націоналізмом” велася методами терору»¹⁹.

«[...] Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом»²⁰.

«[...] Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що протинна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає»²¹.

«Майже вся українська культура виявилася “контрреволюційною” (як у деякі пізніші часи — нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а пересічних інтелігентів — тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 р. Врахуймо: це було задовго до “тридцять сьомого”»²².

«[...] Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення [...]. Тоді

¹⁸ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 60.

¹⁹ Там само. – С. 67.

²⁰ Там само. – С. 70.

²¹ Там само. – С. 102.

²² Там само. – С. 130.

не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечения”, “искоренения” [...]. І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею [...]»²³.

Органи держбезпеки та влада дуже швидко зрозуміли, що мають справу з текстом, здатним вражати, мобілізувати і виховувати, а головне — нібито написаним на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. Із цим треба було щось робити, тим більше, що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон. Цей шлях був непростим.

Наприкінці 1965 р. мешканець с. Проців Броварського району Київської області Григорій Трохимович Тименко на прохання Дзюби передрукував на машинці текст «Інтернаціоналізму», а в листопаді того ж року рукопис був переданий Миколі (Миклошу) Мушинці з Чехословаччини²⁴. З останнім Дзюбу познайомив Зиновій Антонюк, який привів його на квартиру до Дзюби в день народження його доньки Олени.

4 грудня 1965 р. Іван Дзюба передав рукопис Мушинці на квартирі Зиновія Антонюка. При цьому Мушинка запевнив, що хоче показати рукопис Василю Капушевському, голові Центрального комітету культурного союзу українських трудящих, депутатату Словацької народної ради, декану кафедри марксистсько-ленінізму при Вищій школі у Кошице.

«Я, — зазначав пізніше на допиті Мушинка, — казав Дзюбі, що, можливо, Капушевський ознайомить із цим документом членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, щоб вони підказали радянському урядові звернути увагу на порушення національної політики на Україні»²⁵.

Рукопис передруковувався також за сприяння Зиновії Тарасівни Франко, старшого наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР. На допиті 27 листопада 1972 р. вона

²³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 202, 203.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 3, арк. 12, 18.

²⁵ Там само, арк. 131.

визнала, що в листопаді 1965 р. І. Дзюба приніс до неї рукопис із проханням передрукувати й надіслати до офіційних інстанцій. Франко звернулася до друкарки Євгенії Марківни Гімельберг. Остання на машинці «Continental» надрукувала 10 примірників праці Дзюби. Один примірник Франко залишила собі й переклала російською мовою.

Російськомовна версія була роздрукована в 5-6 примірниках за допомогою якоїсь «друкарки Ані», і ці примірники віддали авторові. Згадану «Аню», до речі, почали шукати, однак, як повідомляв слідчому Миколі Кольчику 31 липня 1972 р. начальник оперативного підрозділу КГБ підполковник Черпак, «вжитими заходами друкарку Аню, яка проходить за показами свідка Франко З.Т., встановити не виявилось можливим»²⁶.

13 грудня 1965 р. при виїзді з УРСР під час митного догляду Миколу Мушинку затримали, вилучивши у нього рукопис. Як розповідав мені сам Мушинка, ті, хто його обшукував, наперед знали, що вони шукають. Та це був не єдиний примірник. З січня 1966 р. Дзюба надіслав «Інтернаціоналізм...» до ЦК Компартії України.

20 серпня Івана Дзюбу викликав до себе на розмову тодішній голова КГБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко і повідомив, що Мушинку затримано на кордоні з текстом «Інтернаціоналізму...». 24 серпня Дзюба пише пояснення, в якому підкреслює, що «М. Мушинка взяв "Листа" тільки на моє прохання, а сам ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв»²⁷.

У Галузевому державному архіві СБ України збереглися свідчення якогось «джерела» («источника» [рос.] — ймовірно агента. — Ю. Ш.), у розмові з яким Дзюба також пояснив мотиви своїх тодішніх дій:

«Передаючи за кордон свою працю, я припустився найбільшої у своєму житті помилки: треба було спочатку розповсюдити роботу у Києві, по Україні, а тоді вже без мене знайшлися б люди, які переслали б її далі, як воно фактично й вийшло. Вдруге моя праця була передана за кордон вже без моєї участі,

²⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 3, арк. 124.

²⁷ Там само, арк. 143.

причому дійшла вдало. Але чому я тоді поспішав передати? Я боявся, що мене заарештують й іншої можливості для передання вже не виявиться»²⁸.

Від Зиновії Франко текст потрапив до кількох осіб, серед яких був і Олександр Федорович Сергієнко, у 1965 р. — студент, що вніс правки до тексту і якого зрештою було обвинувачено у «виготовленні» тексту «Інтернаціоналізму...» і у січні 1972 р. засуджено. Проте не лише громадяни УРСР потрапили у поле зору КГБ, а й громадяни «братньої» Чехословаччини: літератор Зінаїда Березовська, літератор Павло Мурашко (на момент допиту перебував в ув'язненні), мовознавець Андрій Куримський, Анна Коцурова, яка вчилася свого часу в Київському університеті (на момент допиту перебувала в ув'язненні), згаданий вже Микола Мушинка, викладач Пряшівського університету Юрій Бача.

Всі названі особи були допитані, і серед запитань були й такі: чи передавав Дзюба ще якусь літературу, машинописні документи, фотоплівки тощо з текстами документів, коли, з якою метою, хто автор цих документів?²⁹ Однак в той час нічого принципово важливого «накопати» проти Дзюби не вдалося, і ніхто з допитаних не характеризував його як антирадянськи налаштовану особу.

Отже, місія Мушинки була невдалою, але «Інтернаціоналізм...» у 1966 р. за кордон таки потрапив, і з 1968 р. його почали перевидавати чи видавати різними мовами. Особливо драгувало радянських керівників те, що видання часом здійснювалися під егідою компартій різних країн, себто «своїх» же, «братів» по руху.

Ті, хто займався Дзюбою професійно, зрозуміли: найкращий спосіб дискредитувати текст — це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор «Інтернаціоналізму...» зовсім не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприк-

²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 17, т. 1, арк. 242.

²⁹ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 3, арк. 201.

лад, у травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» з'явилася стаття Джона Віра «Вигадки й дійсність», який писав про розквіт української мови й культури, а також згадував Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками витає у хмарах містичного націоналізму [...]»³⁰.

У 1969 р. Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном у Києві видрукувало невеличку книжечку Богдана Стенчука «Що і як обстоє І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). До цього тексту було додано перелік «основних книг і статей», виданих союзними, республіканськими та обласними видавництвами і надрукованих у журналах у 1964–1967 рр., а також авторефератів докторських та кандидатських дисертацій (захищених у зазначений період) з національного питання. Цей перелік, напевно, мав на меті «просвітити» Івана Дзюбу, підкреслити, яку велику увагу приділяють у СРСР та УРСР тому, що Стенчук називав «національною політикою КПРС і практикою національного будівництва в СРСР»³¹. Якраз «наклепом» на все це оголошувалася книжка Дзюби, а сам він поставав особою, яка намагається «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму», переспівує «антирадянські виступи сучасних антикомуністів, вишукуючи при цьому нові методи і аргументи»³².

Насправді ніякого Богдана Стенчука не існувало, а підписане його ім'ям видання підготувала група осіб, спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України і «правильно» зорієнтованих. Однак твердження «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що негайно були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема, у березні 1970 р. на появу «Стенчукового» опусу відреагував В'ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоє Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналі-

³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 14, арк. 254 зв.

³¹ Стенчук Б. Що і як обстоє І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). – К.: Т-во культур. зв'язків з українцями за кордоном, 1969. – С. 167.

³² Там само.

стові)». У справі, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, є рецензія на рукопис В. Чорновола, в якому той захищав написане І. Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст. На їхню думку:

«аналіз рукопису В. Чорновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілів, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т. п.»³³.

Як видно, і в даному випадку йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист Івана Дзюби, а про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом, посилювався наступ на самого автора «Інтернаціоналізму...».

Розплата

Восени 1969 р. Київське відділення Спілки письменників України виключило Івана Дзюбу зі своїх лав. Щоправда, Президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій «Інтернаціоналізму...» (які, до речі, були зроблені без його відома і дозволу) та від тих, хто нагнітає «націоналістичний» ажіотаж навколо тексту і його автора. І Дзюба «здався»: заява була написана і 6 січня 1970 р. надрукована в «Літературній Україні».

Я навмисне написав «здався» в лапках, оскільки і тут все було непросто. Він розумів, що текст уже живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Іван Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст «працював» сам собою, однак саме текст робив його автора символом тих сил, які вважали систему недемократичною і обстоювали права українського народу. З текстом вже нічого не можна було зробити (хіба що коментувати

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 140.

і вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу — можна. І це завдання висувалося на перший план. Тим більше, що І. Дзюба і після «каяття» вперто виступав на захист неправомерно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття «націоналістів» в Україні вписувався в кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався «місництвом» і своєчасно не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштувало всіх — і Москву, і Володимира Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному «троні».

13 січня 1972 р., під час обшуку на квартирі Івана Світличного, із повним портфелем «самвидавівської» продукції до нього зайшов Іван Дзюба. Зайшов — і був затриманий. Відтак обшук здійснили на квартирі самого Дзюби, вилучили, як мовилося у доповідній записці на ім'я Петра Шелеста від 21 січня 1972 р., «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»³⁴. У згаданій доповідній записці також було констатовано: «Через відсутність доказів злочинної діяльності Дзюба затриманню не був підданий»³⁵.

Так, Дзюбу не затримали, але Федорчук зі своїми підлеглими почав готувати таке затримання. У доповідній записці чи не вперше згадано справу «Блок», за якою здійснюватимуться арешти в Україні. Фігурантами цієї справи будуть Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова, Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та ін.

Саме в цю справу спочатку намагалися «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити підстави для його арешту. У записці він був потрактований як ідеолог

«націоналістичних елементів республіки, у середовищі яких він почав користуватися особливою популярністю і зайняв місце у центрі групування однодумців з числа об'єктів справи “Блок”».

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 17, т. 1, арк. 241.

³⁵ Там само.

У своєму поясненні органам КГБ Дзюба підтвердив, що він

«практично залишається на попередніх ідейних позиціях, викладених ним раніше у трактаті “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»³⁶.

Закінчувалася записка пропозицією створити комісію «з компетентних спеціалістів», що мала проаналізувати згаданий трактат, надати висновок, вказавши і на його «серйозну політичну шкоду». Це, як стверджувалося,

«дозволило б розв'язати питання про притягнення Дзюби до карної відповідальності за ст. 62 КК УРСР і на цій основі здійснити більш дієві заходи щодо припинення розповсюдження його трактату»³⁷.

Таким чином, КГБ при Раді Міністрів УРСР інспірував появу найпотужнішої за наслідками негативної «рецензії» на Дзюбину працю. У лютому 1972 р. спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка Андрія Скаби проаналізувала працю Дзюби. На самому початку «Висновку», підписаного 15 лютого, підкреслювалося:

«[...] Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»³⁸.

Чим же насамперед не сподобалося дослідження Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні:

«Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена “нешадна ревізія ленінської національної політики”, “взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні” (стор. 62), що практика в національному питанні “далеко не завжди” відповідає теорії

³⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 17, т. 1, арк. 247.

³⁷ Там само, арк. 248.

³⁸ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 104.

(стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті “лє воду на млин наших ворогів” (стор. 47).

Такий підхід є наклепом на нашу партійну й державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір'я до партії й уряду, посягти сумнів у їхній спроможності правильно вирішувати національне питання»³⁹.

Автори висновку також стверджували, що Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», вдається

«до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення й перекручення змісту їхніх творів, підтасування партійних документів»⁴⁰.

Особливе невдоволення викликали в авторів висновку публікації «Інтернаціоналізму...» за кордоном:

«Майже одночасно з виходом у 1968 році книги Дзюби українською мовою у видавництвах “Пролог” і “Сучасність” з'явилися її видання англійською і французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда і Ніколсона та у видавництві Парті Пріс у Монреалі (Канада). Недавно ця “праця” видана групою італійських ревізійоністів італійською мовою (видавництво Самона е Савелі, Рим) під назвою “Придушення національностей у Радянському Союзі”. Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця “праця” в арсеналі антикомунізму. “Секрет” такої популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізійоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁴¹.

22 лютого 1972 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК Компартії України «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України». В основу рішення ліг висновок комісії, яку було створено в ЦК КПРС і яка кон-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 105.

⁴⁰ Там само, арк. 110.

⁴¹ Там само, арк. 114, 115.

статувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер» твору Дзюби. Звертає на себе увагу останній пункт постанови:

«(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, прискіпанню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і ін.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»⁴².

По суті це була санкція на репресивні дії.

28 березня 1972 р. Віталій Федорчук надсилає до ЦК Компартії України нові матеріали у справі «Блок» (до речі, ці матеріали були виготовлені в одному примірнику і підлягали поверненню до КГБ). Спираючись на висновки «комісії компетентних фахівців» щодо праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на затвердження цих висновків на Політбюро ЦК Компартії України, він констатував: «Дано згоду на притягнення Дзюби до карної відповідальності»⁴³.

У березні 1972 р. було інсценовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.», що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зокрема, зазначалося:

«Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура «Інтернаціоналізм чи русифікація?»»⁴⁴.

У цьому документі також підкреслювалося, що

«усі заходи Спілки, пов'язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 161, арк. 39, 40.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 3, т. 3, арк. 332.

⁴⁴ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 19.

І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника, і не засуджував її»⁴⁵.

Тоді ж було зроблено спробу «виштовхнути» Івана Дзюбу з видавництва «Дніпро», де він працював редактором. 22 березня 1972 р. у спеціальному повідомленні КГБ за підписом Віталія Федорчука, надісланому до ЦК Компартії України на ім'я Петра Шелеста, про це мовилося окремо. Справа в тім, що головний редактор видавництва викликала І. Дзюбу і, посилаючись на певні «обставини», запропонувала йому написати заяву на звільнення «за власним бажанням». Дзюба відмовився, оскільки влаштуватися в подальшому на роботу у нього не було шансів, а його відтак легко можна було звинуватити у «дармоїдстві»⁴⁶.

Проте головний редактор виявила у своїх вимогах неабияку наполегливість, і І. Дзюба обіцяв подумати. У колі своїх знайомих він висловив думку про незаконність звільнення, про те, що можна було б звернутися до суду, але він цього робити не буде, оскільки прагне уникнути колективного обговорення цього питання на зібранні співробітників видавництва. Більшість, був переконаний І. Дзюба, ставиться до нього дуже добре, але змушена буде проголосувати за звільнення з міркувань «самозбереження». І. Дзюба вважав, що його звільнення продиктоване «згори». Йому «деякі авторитетні люди» радять звернутися до першого секретаря ЦК Компартії України й навіть обіцяють влаштувати таку зустріч, але він цього не хоче, оскільки переконаний, що всі рішення стосовно нього «попередньо санкціоновані»⁴⁷.

Цікаво, що, виклавши все це, вже наприкінці свого повідомлення Федорчук запевняв: «Органи державної безпеки заходів до звільнення Дзюби І. з роботи не здійснювали»⁴⁸. Цікавою була і резолюція Петра Шелеста 23 березня 1972 р. на повідомленні:

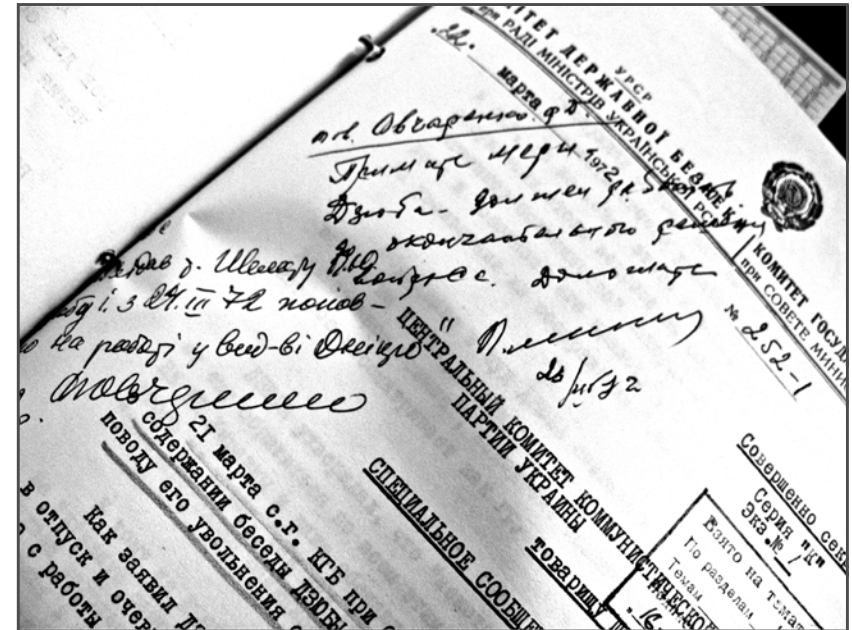
⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 19.

⁴⁶ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 3, т. 3, арк. 290.

⁴⁷ Там само, арк. 291.

⁴⁸ Там само, арк. 292.

«Тов. Овчаренку Ф.Д. (Федір Овчаренко був тоді секретарем ЦК КПУ. — Ю. Ш.). Вживте заходів. Дзюба повинен працювати до остаточного розв'язання питання. Доповісте»⁴⁹.

Резолюція Петра Шелеста на спецповідомленні про Івана Дзюбу.

«Остаточне розв'язання» не забарилося. 12 квітня 1972 р. на Івана Дзюбу було заведено кримінальну справу за № 55. 18 квітня його заарештували. Отже, І. Дзюба був заарештований ще за часів Шелеста. Політична кар'єра Петра Шелеста закінчиться у травні 1972 р., коли його переведуть до Москви на посаду одного із заступників Голови Ради Міністрів СРСР, а наступного року відправлять на пенсію. Володимир Щербицький нарешті посяде давно вимріяне місце першого секретаря ЦК Компартії України, а Шелеста затаврують як такого, що при-

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 3, т. 3, арк. 290.

пускався помилок у своїй книзі «Україно наша Радянська», фактично як такого собі партійного «націоналіста».

Безумовно, Петра Шелеста не слід ідеалізувати як патріота України (хоч він ним і був). Не дає підстав для ідеалізації і його ставлення до Івана Дзюби. Так, у квітні 1966 р. у щоденникових записах Шелест констатував, що дав завдання

«Нікітченкові, Шульженкові (КГБ), Скабі, Шевелю, Кондуфору (ЦК КПУ), Глуху (прокуратура) підготувати матеріали про недостойну поведінку Костенко, Драча, Сверстюка, Дзюби, щоб показати їх негативну і шкідливу роль та застерегти від можливих неприємних наслідків»⁵⁰.

Ще один приклад. 16 лютого 1971 р. Віталій Федорчук повідомив, що у «поле зору» органів держбезпеки потрапив Іван

Арсентійович Покидько, лікар із Вінниці, учасник війни. Він кілька разів відвідував Івана Дзюбу, брав у нього «самвидавівську» літературу, в тому числі й памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На цьому повідомленні є така резолюція Петра Шелеста: «ВВ! (Себто Віталій Васильович Федорчук. — Ю. Ш.). Треба завершувати "гру" з Дзюбою. Доповісте»⁵¹.

Тим не менш, «гру» із Дзюбою тоді не завершили, а реальний її підсумок припадає на момент, коли при партійній владі був Володимир Щербицький, який із боротьби з «українським націоналізмом» відразу зробив собі потужний важіль для само-

Обкладинка одного з томів слідчої справи І. Дзюби.

⁵⁰ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»... – С. 225.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5, спр. 2, порядковий 9, т. 9, арк. 195.

ствердження в новій якості⁵². Минуть роки, і Федір Овчаренко, колишній секретар ЦК Компартії України з ідеології доби П. Шелеста, оприлюднить запис, зроблений ним 19 червня 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК Компартії України. Запис виступу Володимира Щербицького. Останній наголошував на небезпеці націоналізму в Україні, на тому, що націоналізм витісняє класову свідомість, що Політбюро запізно ухвалило рішення щодо книги Івана Дзюби — «через 6,5 років»⁵³.

Фото із слідчої справи Івана Дзюби. 1972 р.

⁵² Цікаву характеристику Володимиру Щербицькому дав колишній голова КГБ СРСР Володимир Семичастний. За його словами, якщо порівнювати Шелеста та Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький — служака, він був відданим брежневським холоуєм, він ніколи не заперечив жодної, навіть найдурнішої, пропозиції Брежнева» Див.: Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»... – С. 729.

⁵³ Овчаренко Ф. Д. Спогади. – Київ: Оріяни, 2000. – С. 252.

Гадаю, що це — один з найкращих компліментів і Шелестові, і тим працівникам тодішнього КГБ, яким вистачило мужності й розуму не форсувати боротьбу з примарою «українського націоналізму» в тих формах, в яких це робитиметься під орудою Віталія Федорчука. У зв'язку з цим один з дослідників пише:

«Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 році поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і в 1969, 1970 або 1971 році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест — по суті, сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху — відчував, що може маніпулювати ним у власних інтересах. Виступаючи проти “буржуазного націоналізму” в промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму»⁵⁴.

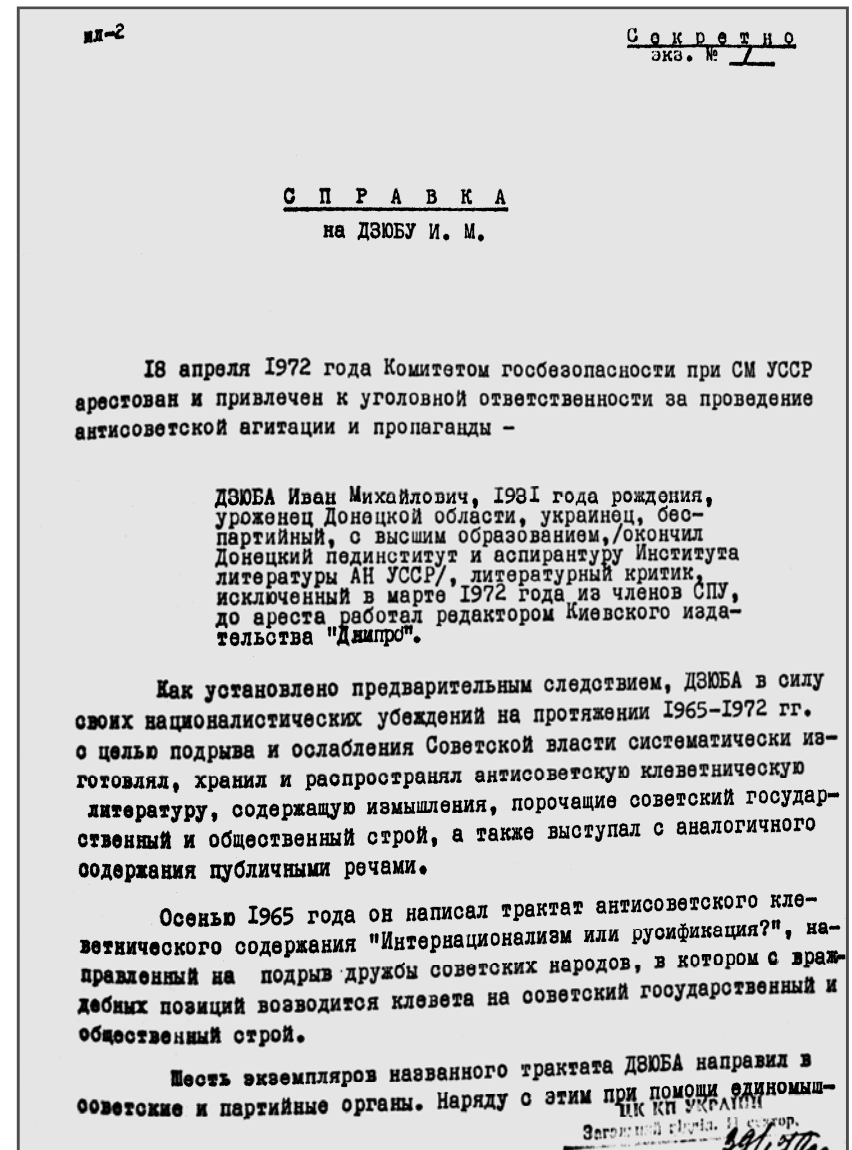
Проте повернімося до арешту Івана Дзюби у квітні 1972 р. Невдовзі з'ясувалося, що йому не лише інкримінували все, що пов'язане з «Інтернаціоналізмом...». Його почали перетворювати на теоретика «Української національної комуністичної партії» і на автора документа під назвою «Програма укомуністів» (себто українських комуністів). А це вже означало для Дзюби зовсім іншу статтю і зовсім інші наслідки.

Було організовано докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць Івана Дзюби і згаданої «Програми укомуністів». Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 р. в Євгена Сверстюка. До складу комісії увійшли фахівці з Київського педінституту ім. Горького, Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія встановила, що автором «Програми укомуністів» є саме Іван Дзюба⁵⁵.

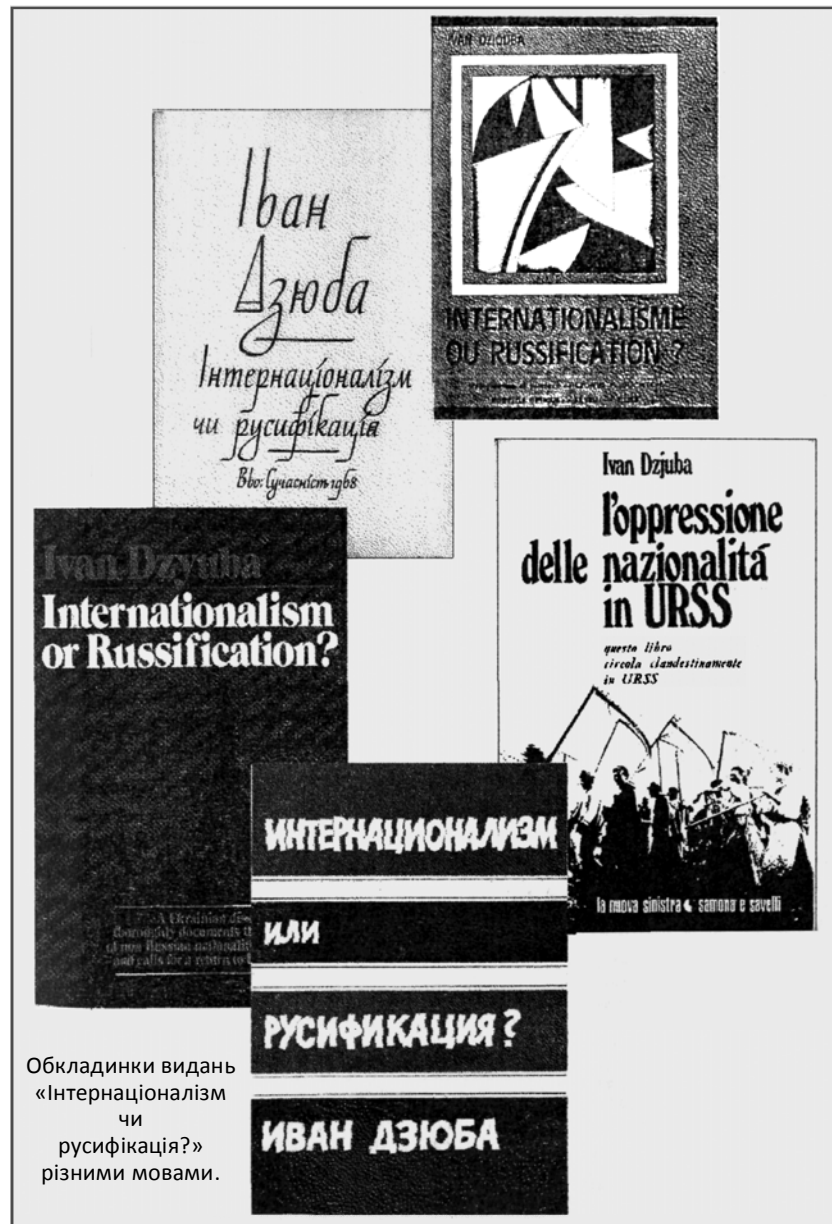
А він зрозумів, що вирішується його доля. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, зокрема, не врахувала

⁵⁴ Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review, 1973. – Vol. 34 (№ 10). – P. 35.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 9, арк. 248.

Довідка про Івана Дзюбу у зв'язку з його арештом. 18 квітня 1972 р.

«неоднакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнюваних творів»⁵⁶.

Понад те, на 312(!) аркушах Іван Михайлович зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи. І чекістам довелося призначити повторну експертизу. За це взялися два фахівці: А. О. Ковтуненко та А. П. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. Ця експертиза дійшла висновку, що Іван

СТ. СЛІДЧОМУ КДБ при РМ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
майору

тов. КОЛЬЧИКУ М.М.

На Ваш запит повідомляємо, що Комітет державної безпеки при РМ УРСР має відомості про те, що за останні роки документ Дзюби І.М. "Інтернаціоналізм чи русифікація?" виданий окремими книжками: українськими закордонними націоналістичними видавництвами "Пролог" /США/, "Сучасність" /ФРН/, лондонським видавництвом Вайденфельда та Ніколсона /Англія/, англійською мовою, видавництвом Парі Пріс /Канада/, французькою мовою, видавництвом Самона с Савелі /Італія/, Італійською мовою під назвою "Пригнічення національностей в Радянському Союзі".

За *Воззв'яз* НАЧАЛЬНИК ОПЕРАТИВНОГО ПІДРОЗДІЛУ
УПРАВЛІННЯ КДБ при РМ УРСР
ПОЛКОВНИК *Воззв'яз*
/ ЧЕРПАК /

"20" грудня 1972 р.

м. Київ.

Довідка про видання «Інтернаціоналізму чи русифікації?»
за кордоном. 20 грудня 1972 р.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 10, арк. 3.

Дзюба «не є автором анонімної “Програми укомуністів”»⁵⁷. Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив. До речі, автором згаданої програми українських комуністів у документах КГБ названо Рубана⁵⁸. Йдеться про Василя Рубана, який був заарештований у Києві на початку 1972 р., дев’ять місяців не давав свідчень і згодом потрапив на примусове психіатричне лікування⁵⁹.

Час перебування у внутрішній в’язниці КГБ на вул. Володимирській, 33, зробив свою справу: 10 січня 1973 р. на допиті, проведеному старшим слідчим, майором Миколою Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно «працював» із Дзюбою) і помічником прокурора УРСР Макаренком, Іван Дзюба частково визнав себе винним у пред’явленому обвинуваченні. І в «центрі» цього визнання опинилася саме праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Ось що зафіксовано у протоколі:

«[...] Визнаю себе винним у тім, що дійсно у вересні–грудні 1965 року я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КПРС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні й гострі нападки на політику КПРС у національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо.

Об’єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»⁶⁰.

Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча в додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 10, арк. 305.

⁵⁸ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 10, т. 11, арк. 185.

⁵⁹ Докладніше див.: Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Осип Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 541, 542.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260 ФП, т. 2, арк. 432, 433.

«був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, але не наміром підірвати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»⁶¹.

Однак і після цього майор Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» радянської влади⁶².

12 січня 1973 р. Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Він особисто прочитав усі матеріали у кабінеті слідчого і заявив, що жодних клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав Микола Кольчик, а узгоджений він був із начальником слідчого відділу КГБ при Раді Міністрів УРСР Туркіним і Головою КГБ Віталієм Федорчуком. Справу й висновок надіслали прокуророві УРСР, а з прокуратури він пішов до Київського обласного суду. 12–16 березня 1973 р. відбулося відкрите судове засідання Київського обласного суду, на якому було розглянуто справу Івана Дзюби за обвинуваченням його за ст. 62 ч. 1 КК УРСР. Дзюбу засудили до п’яти років позбавлення волі у виправно-трудої колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат «у прибуток держави».

У справі зберігся рукопис останнього слова підсудного. Читати цей документ нелегко, і цінність його, на мою думку, насамперед у тому, що він характеризує стан Івана Дзюби. Суть документа виразно передають вже перші фрази:

«Те, що я пишу, буде болісним, але необхідним й одвертим розрахунком із самим собою, точніше — з частиною самого себе, з кількома роками помилок, ілюзій, ідейної плутанини й роздвоєності; з кількома роками самомарнування, невірного відщепенства й забуття власних життєвих ідеалів. Це буде, по суті, самокритична розмова про сумнозвісний, більше з пого-

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 2, арк. 462.

⁶² Там само, арк. 471.

лосу, ніж з обізнаності, хоч і гучний у певних колах, твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁶³.

Ось як був потрактований судовий вирок у довідці за підписом Віталія Федорчука, надісланий до ЦК Компартії України:

«Враховуючи характер і міру небезпеки здійсненого Дзюбою злочину, а також його покаяння і стан здоров'я (хвороба туберкульозу легенів), суд засудив Дзюбу до п'яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за вчинену ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв. Касаційну скаргу підготувала адвокат Глабай, зі змістом якої Дзюба в цілому погодився»⁶⁴.

Справді, 27 березня 1973 р. до Верховного Суду УРСР надійшла касаційна скарга за підписом Івана Дзюби, який наполягав на тому, що не мав на меті послаблення й підризу Радянської влади: «*Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів*»⁶⁵. Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула скаргу і не задовольнила її.

«Розрахунок з минулим», що не відбувся

Івана Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок. Вимагали — не значить аж так прямолінійно тиснули. У Дзюби був «добрий» слідчий (його роль грав згаданий Микола Кольчик), а був ще «злий» (спеціально викликаний із Тернопільської області старший слідчий в особливо важливих справах майор на прізвище Бідьовка). До цього

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 213.

⁶⁴ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 10, т. 11, арк. 187.

⁶⁵ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 300.

додавалася ще одна обставина. Утримуваний у повній ізоляції у внутрішній в'язниці КГБ (до речі, її зруйнували, хоча туди після серпня 1991 р. варто було б водити екскурсії), хворий і виснажений І. Дзюба, як помітили організатори його справи, сам переживав складні почуття, багато що переоцінював, еволюціонував. І не дивно: його заганяли в глухий кут. Одне зізнання мусило потягти за собою інше.

В одному з 18 томів Дзюбиної справи я знайшов рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати весь текст. Коротко кажучи, Іван Дзюба обґрунтовує необхідність

«подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим — кількालітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини й відшкодування тих збитків, яких я завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій [...]»⁶⁶.

Під час слідства його «обробляли», даючи читати матеріали, що засвідчували шкідливість його публікацій, що, за словами Дзюби,

«розкрили мені очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади [...]»⁶⁷.

Йдеться про те, щоб спростувати «Інтернаціоналізм...». Наприкінці рукопису є навіть план майбутньої публікації з п'яти розділів. Потреба такого «спростування» колишньої власної позиції обґрунтовується так:

«Це потрібно й мені самому — для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом «Інтернаціоналізму чи русифікації?» — їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики [...]».

Дзюба наголошував:

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 221.

⁶⁷ Там само, арк. 219.

«Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з «Інтернаціоналізмом чи русифікацією?», а з новими літературними працями»⁶⁸.

Всі ці намагання Дзюби спростувати самого себе нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий критикував «хвильовизм» або як притиснуті до лави підсудних, полум'яні в минулому адепти троцькізму не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему Дзюба не обдував. Йому не дозволили написати «спростування» самого себе.

Він написав працю «Грані кристала», яку було видано англійською, українською і російською мовами і яку, за вказівкою з Москви, широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів,

«з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розвиток української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами [...]»⁶⁹.

Далі цитувати просто не варто — і так зрозуміло, про що йдеться.

У 1973 р. Дзюбу помилували рішенням Президії Верховної Ради УРСР. Це дотепер викликає дискусії, дорікання та обвинувачення на його адресу. Мовляв, не «виправдав надії», «зламався» тощо. Я переконаний, що це не та площина, в яку слід переводити серйозну розмову. Так, безумовно, Іван Дзюба — не Василь Стус, не Левко Лук'яненко і не В'ячеслав Чорновіл. Останній, до речі, сказав якось, що Дзюбині твори репрезентували «філологічний націоналізм», а не націоналізм як такий. Знаю, що особисто Іванові Дзюбі не дуже до вподоби таке визначення, але щось у ньому є.

Одним з перших, хто достатньо відверто-цинічно розкрив справжню політичну «цінність» помилування Івана Дзюби, був уже згаданий «перший чекіст» УРСР Віталій Федорчук. У листі до ЦК Компартії України від 2 листопада 1973 р. він зазначав, що помилування, виступ І. Дзюби із самозасудженням

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 222.

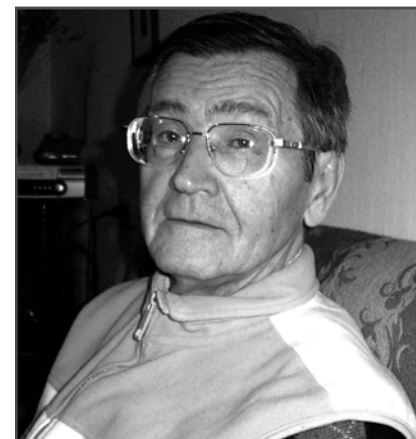
⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1362, арк. 11.

«серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ООН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що буде сприяти остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню й відриву від націоналістичного середовища»⁷⁰.

Плановані у КГБ ізоляцію та недовір'я Іванові Дзюбі пережити доведеться. Це правда. Після виходу на відносну свободу він почувався, зрозуміло, як людина, що потерпіла поразку. Його почали уникати друзі та знайомі. Одні робили це через розчарування в колишньому «символі» опозиції, а інші — через небезпеку можливих обвинувачень у контактах нехай і з «обеззброєним», але все-таки «ворогом». Як згадував сам І. Дзюба, лише три особи відвідали його тоді. Це були Віктор Некрасов, Микола Лукаш і Григорій Тютюнник⁷¹.

Роки, що минули після згаданих подій, дали підстави стверджувати — Іванові Дзюбі не вдалося «розрахуватися зі своїм минулим», а його ім'я назавжди асоціюватиметься з викликом, який він кинув системі, зокрема, у вигляді памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

До речі, підтвердженням саме такої оцінки можна вважати слова колишнього високопосадового працівника КГБ, людини, яка впродовж багатьох років організувала боротьбу з опозиційними силами в колишньому СРСР. Йдеться про Пилипа Бобко-

Іван Дзюба.
Київ, 29 січня 2008 р.

⁷⁰ Цит. за: Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – С. 199.

⁷¹ Див.: Дзюба І.М. З криниці літ. У 3 т. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 3. – С. 835.

ва, колишнього начальника вже згаданого 5-го управління КГБ СРСР. У книзі «КГБ і влада» він зауважив, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала «по суті програмою для виникнення рухів, що призвели до утворення "Руху"»⁷². Це ще один аргумент на користь тези про те, що вимушена капітуляція перед КГБ у 1973 р. виглядає історично девальвованою і не може бути перетворена на підставу для відродження застарілих філіппік на адресу Івана Дзюби.

Підсумовуючи, слід констатувати потребу подальших, опертих на розсекречені нині джерела, публікацій про Івана Дзюбу і про тих осіб, які мали відношення до виникнення його справи. Важливим кроком у цьому, на переконання автора цих рядків, міг би бути, зокрема, дослідницький проект, пов'язаний з оприлюдненням згаданої в цій публікації справи під назвою «Блок». До реалізації цього проекту можна було б долучити Івана Дзюбу, а також інших фігурантів цієї, нині ще маловідомої, справи.

Шаповал Ю. Дело Ивана Дзюбы.

В статье автор, используя документы Отраслевого государственного архива СБ Украины, исследует личность выдающегося литературоведа, общественного деятеля Ивана Дзюбы в контексте борьбы сотрудников органов госбезопасности УССР с «украинским буржуазным национализмом».

Ключевые слова: Иван Дзюба, украинский национализм, политические репрессии, КГБ УССР.

Shapoval Yu. Ivan Dzyuba case.

Using the documents of State branch archive of State Security of Ukraine, the author investigates the personality of Ivan Dzyuba during the struggle of KGB of the UkSSR against the «Ukrainian bourgeois nationalism».

Key words: Ivan Dzyuba, Ukrainian nationalism, political repression, KGB of the UkSSR.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Олександр Безручко **

Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни

У статті на основі маловідомих архівних документів досліджується трагічна доля вченого, педагога та мистецтвознавця Сергія Олексійовича Гілярова.

Ключові слова: Сергій Гіляров, мистецтвознавство, Київський музей мистецтв.

Доля відомого знавця світового образотворчого мистецтва, автора книг «Рафаель», «О. Дом'є», каталогу Музею мистецтв ВУАН, заступника директора Київського музею мистецтв, професора Київського державного інституту кінематографії (КДІКу) та Київського художнього інституту (КХІ) Сергія Олексійовича Гілярова була надзвичайно складною і трагічною, як

** Безручко О.В. — кандидат мистецтвознавства, завідувач кафедри кіно-, телемистецтва, директор Інституту телебачення, кіно й театру Київського міжнародного університету.*

⁷² *Бобков Ф. КГБ и власть. — Москва: «Ветеран МП», 1995. — С. 317.*